

تحلیل متن و فرامتن فتوای مقام معظم رهبری در تحریم سلاح کشتار جمعی

بهمن اکبری*

چکیده

فقه پویای اسلامی با نظر داشت نظام معرفتی برخاسته از دین قادر است برای زندگی معاصر احکام عقلانی صادر کند و میان «اصالت و معاصرت» وفاق افکند. از این رو، فقها می‌توانند نخست مسائل و موضوعات اجتماعی را تفسیر و تحلیل و سپس با استفاده از منابع فقهی پاسخی درخوری تهیه کنند. در این مسیر از عقل و نقل بهره معتدلانه و نه افراطی و نه تفریطی برده می‌شود؛ چراکه تفسیر متحجرانه از دین و تبیین راکد و سنگ‌واره (و نه پویا و پایا) یکی از آثار ناگوار و تلخ نگاه تفریطی به عقل است. از میان موضوع‌های نوپدید، انسان امروز با مفهوم و موضوع «سلاح‌های کشتار جمعی» مواجه بوده است که در این زمینه بحث از چیستی و چرایی نظریه فقهی - حقوقی رهبر انقلاب در تحریم «تولید، تکثیر، انباشت، و استفاده» از سلاح‌های کشتار جمعی به منظور مصونیت بخشیدن ابنای بشر از بلای بزرگ این پدیده دهشتناک است؛ چه آن‌که پس از استناد باراک اوباما به این فتوا و تصویب ایده «جهان علیه خشونت و افراط‌گرایی» دکتر روحانی در مجمع عمومی سازمان ملل ضرورتی دوچندان یافته است. جستار حاضر تلاشی است برای مفهوم‌سازی مطالعات جهان‌شناختی و انسان‌شناختی اسلامی که به چهار سؤال بنیادین درباره زمینه‌ها و ضرورت‌های عینی ارائه چنین موضوعی، نکات مهم حقوقی بین‌المللی، تعهدات ملی، منطقه‌ای و جهانی این فتوا و فرصت‌های فراوی فعالان ضدخشونت و ضدسلاح‌های کشتار جمعی در سراسر جهان پرداخته است و این‌که چگونه می‌توان از این فرصت برای برقراری امنیت و همبستگی در گستره جهانی بهره گرفت؟

* دانشجوی دکتری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی و رایزن فرهنگی ج.ا.ایران در عمان،

bakbari@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۴/۱۰، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۸/۲۰

کلیدواژه‌ها: فتوا، سلاح‌های کشتار جمعی، متن و فرامتن، زمان و مکان در صدور فتاوا، نظریه فقهی - حقوقی اسلامی.

۱. مقدمه

حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ نقطه عطفی در شکل دهی به نظام بین‌المللی در اوایل هزاره سوم بود که در پی آن سیاست خارجی امریکا از راه‌برد «بازدارندگی» به راه‌برد «حمله پیش‌دستانه» و «جنگ پیش‌گیرانه» تغییر یافت و در جهت تثبیت «نظام تک‌قطبی در جهان» حرکت کرد و هم‌زمان سازمان ملل را، به‌عنوان یگانه نهاد بین‌المللی مسئول نظم بین‌المللی، با بحران هویت و مشروعیت مواجه کرد.

امریکا ضمن اتهام به برخی کشورهای اسلامی سیاست‌های خاورمیانه‌ای خود را در قالب طرح خاورمیانه بزرگ پی‌گیر شد. این طرح، در کنار تأمین اهداف اقتصادی، ستیز با «اسلام سیاسی» را با بهانه «مبارزه با تروریسم» و «ایجاد دموکراسی» مطرح کرد. در مجموع، سیاست‌های دولت بوش در قالب جنگ تبلیغاتی و عملیات روانی علیه ایران در قالب دو عنوان صورت‌بندی شد:

- نخست، قرار دادن نام ایران در فهرست کشورهای محور شرارت، به بهانه حمایت ایران از تروریسم و نقض اصول دموکراسی و حقوق بشر؛^۱

- دوم، متهم کردن ایران به تلاش برای تولید و تکثیر سلاح‌های کشتار جمعی.^۲

در دوره پس از حادثه ۱۱ سپتامبر در کنار مسائلی نظیر حقوق بشر، اختلاف بر سر روند صلح خاورمیانه، تروریسم، و کارشکنی ایالات متحده در توسعه روابط موضوع دیگری با عنوان «سلاح‌های کشتار جمعی» به موضوعات اختلافی افزوده شد. این عنوان در گذشته از سوی اتحادیه اروپایی مطرح شده بود، اما اهمیت زیادی در گفت‌وگوها نداشت. موضوع سلاح هسته‌ای با درخواست سه کشور آلمان، فرانسه، و انگلستان، به‌عنوان نمایندگان اتحادیه اروپا، عامل دیگری در واگرایی سیاست خارجی ایران و اتحادیه اروپا در برابر یک‌دیگر شد.^۳

این واگرایی با روی کار آمدن دولت‌های نهم و دهم جمهوری اسلامی ایران و تغییراتی که در سیاست‌های هسته‌ای و روند گفت‌وگوها با اتحادیه اروپایی رخ داد شدت گرفت. البته در خصوص روابط سیاسی همراه با نوسان ایران و اتحادیه اروپا نظریات مختلفی بیان شده است.^۴

به‌طور کلی، می‌توان گفت جمهوری اسلامی ایران در عرصه بین‌الملل همواره با چهار چالش جدی مواجه است: ۱. حقوق بشر، ۲. حقوق زنان، ۳. تروریسم، و ۴. سلاح کشتار جمعی.

در چهارچوب مفهومی این پژوهش، که اصل رقابت و تعامل را جایگزین تضاد و

تخاصم و اصل هماهنگی با اصول انسانی را جایگزین غیریت‌سازی‌های فرهنگی می‌کند، موضوع هسته‌ای ایران و تحریم سلاح‌های کشتار جمعی مطالعه شده است.

نخستین تلاش‌های ایران برای دست‌یابی به فناوری هسته‌ای به دهه ۱۹۵۰ بازمی‌گردد. در سال ۱۹۵۸ ایران به عضویت آژانس بین‌المللی انرژی اتمی (I. A. E. A) درآمد و در سال ۱۹۶۸ پیمان عدم تکثیر سلاح‌های هسته‌ای (N. P. T)^۵ را پذیرفت.

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، در سال ۱۹۷۹، کشورهای غربی از اجرای تعهدات خود استنکاف کردند و با اعمال سیاست‌های دوگانه باعث ضرری هنگفت برای ایران شدند. اما جمهوری اسلامی ایران به معاهده منع اشاعه سلاح‌های هسته‌ای پای‌بند ماند و حتی همکاری‌های خود را با آژانس بین‌المللی انرژی اتمی نیز ارتقا بخشید. به‌رغم تعامل مثبت ج.ا.ایران با آژانس و صدور فتوای مقام معظم رهبری مبنی بر تحریم تولید، تکثیر، انباشت، و استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی و گزارش‌های بازرسان آژانس^۶، که رسماً اعلام کردند هیچ انحرافی به‌سمت اهداف نظامی وجود ندارد، متأسفانه پرونده ایران از فاز فنی و علمی خارج و در فاز امنیتی و سیاسی قرار گرفت و شورای امنیت سازمان ملل متحد رأی به محکومیت ایران داد.

در این جهت واکاوی نظریه فقهی - حقوقی رهبری، که اخیراً مورد استناد و استشهاد باراک اوباما قرار گرفت و می‌تواند نشانه‌ای از رویکرد واشنگتن به سوی استدلال و دوری از بهانه‌گیری‌ها باشد،^۷ از چند جهت اهمیت دارد:

- نخست: از آن‌جا که این فتوا در ادبیات سیاسی و رسانه‌ای جهان وارد شد و مطمح نظر نخبگان و عموم مردم جهان قرار گرفت، ضروری است که واکاوی عمیق‌تری شود؛

- دوم: این نظریه فقهی - حقوقی می‌تواند در زمینه تولید «نظریه‌های اسلامی حقوق بین‌الملل» و به‌ویژه حقوق بشر و حق هم‌بستگی نقش‌آفرین باشد؛ چراکه مهم‌ترین مسئولیت فقیهان و اندیشه‌ورزان «مفهوم‌سازی آرا و اندیشه‌ها» است (مفهوم‌سازی یعنی موقعیتی را در قالب فکری بیان کردن) و از آن‌جا که متفکر کسی است که بتواند مسئله‌های دوران خود بلکه دغدغه‌های چند نسل را بشناسد و بیان کند، لذا یافتن مسئله عصر هر متفکر در نسبتی سه‌گانه قرار می‌گیرد: نخست درک خود (زیست‌بوم ذهنی و زبانی خود)^۸، دوم درک سنت موجود و یا زیست تاریخی جامعه خود (زیست‌بوم ذهنی و زبانی جامعه خود)^۹، و سوم واکاوی و درک اوضاع جهان پیرامون (زیست‌بوم ذهنی و زبانی جهان پیرامون)^{۱۰}؛

- سوم: بحث جدی و مهم در تعیین «حکم» و یا «فتوا» بودن این نظریه فقهی - حقوقی نیز پرسش‌هایی را فرایش می‌آورد.

- جستار حاضر در چهارچوب ارائه «نظریه اسلامی^{۱۱} حقوق بین الملل عمومی^{۱۲}» و پاسخ به چهار پرسش بنیادین سامان گرفته است:
۱. چه زمینه‌ها و ضرورت‌های عینی‌ای باعث ارائه چنین موضوعی به منزله اولویت پیش‌نهادی ج.ا.ایران شده است؟
 ۲. از حیث توصیفی متن فتوای رهبری حاوی چه نکات مهم حقوقی بین‌المللی است؟
 ۳. این فتوا چه تعهداتی را در سطح ملی، منطقه‌ای، و جهانی به عهده ایران اسلامی و دیگر کشورهای جهان قرار می‌دهد؟
 ۴. این فتوا چه فرصت‌هایی را فراروی فعالان ضد خشونت و ضد سلاح‌های کشتار جمعی در سراسر جهان قرار داده است؟ و چگونه می‌توان از این فرصت برای برقراری امنیت و همبستگی در گستره جهانی بهره گرفت؟
- برای پاسخ به پرسش‌های پیش‌گفته عناوین مطالب این نوشتار در چهارچوب مفهومی زیر صورت‌بندی شده است:
۱. فهم متن، فرامتن، و زمینه متن فتوای مقام معظم رهبری؛
 ۲. رویکرد راه‌بردی فتوای مقام معظم رهبری؛
 ۳. تبیین اقدامات ایران برای بهره‌گیری از فرصت‌های فراهم‌ساخته فتوای مقام معظم رهبری.

۲. بیان مسئله یا تبیین موضوع فتوا

رهبر معظم انقلاب در پیامی به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح و عدم اشاعه در فروردین ۱۳۹۰ در تهران اقدام به صدور نظریه فقهی - حقوقی و یا فتوایی اسلامی کرد. معظم له در این بیان ضمن ابراز نگرانی از وضعیت ناامنی جهانی به تحریم تولید، انباشت، تکثیر، و استفاده انواع سلاح‌های کشتار جمعی تصریح کردند. این بیان مبنی بود بر ضرورت اتخاذ طرح و تصمیمی فراگیر برای مصونیت انبای بشر از بلای بزرگ سلاح‌های کشتار جمعی. البته ایشان در دیدارهای مختلف اعلان کرده بودند که ما به دنبال سلاح هسته‌ای نیستیم؛ زیرا از یک سو این کار خلاف اعتقادات اسلامی و استفاده از این تسلیحات گناه بزرگی است و از سوی دیگر سلاح هسته‌ای به صرفه ما نیست. انباشت و نگه‌داری آن نیز امری بیهوده، پرضرر، و پرخطر است؛ زیرا داشتن سلاح هسته‌ای اقتداربخش نیست و تهدید هسته‌ای برای دنیا دیگر کاربرد ندارد.

این مهم پیش از تصویب اندیشه «جهان علیه خشونت و افراط‌گرایی» روحانی در

مجمع عمومی سازمان ملل صادر شد و حمایت جهانی از اندیشه یادشده، که در چهارچوب نظریه فقهی - حقوقی مقام معظم رهبری در تحریم، تولید، تکثیر، انباشت، و استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی صورت‌بندی می‌شود، نمایانگر این واقعیت است که اگر با زبانی که خواسته ادیان الهی و مکاتب انسانی است سخن گفته شود، جهان خسته از جنگ، افراط‌گری، و خشونت قطعاً درصدد حمایت از نظرهایی خواهد بود که هدف آن ساختن جهان بر مبنای ارزش‌های انسانی و عاری از خشونت و سلاح است.^{۱۳}

البته در برابر این اندیشه (تحریم حداکثری: حرمت شرعی تمام مراحل تولید، انباشت، تکثیر، و استفاده) نظریه رقیبی (تحریم حداقلی: تنها تحریم استفاده) مطرح است که با استناد به سه شبهه خودنمایی می‌کند: نخست این که ساخت و نگهداری سلاح‌های کشتار جمعی از مصادیق اعداد برای ارباب دشمنان خداست؛^{۱۴} دوم این که جان کافر حرمت ندارد و قتل او به هر شیوه رواست؛^{۱۵} و سوم این که این تحریم تاکتیکی سیاسی برای برون‌رفت از وضعیت بحرانی است و وجاهت فقهاتی و شرعی ندارد.

۳. تعاریف

۱.۳ سلاح کشتار جمعی

در بیانیه توافقات پاریس سال ۱۹۵۴ برای پیوستن آلمان به پیمان آتلانتیک شمالی ناتو در ضمیمه ۲ از پروتکل سوم توافقات، که ناظر به کنترل تسلیحات است، در تعریف سلاح کشتار جمعی تصریح شده است: سلاح‌هایی که قابلیت انهدام و زیان‌های گسترده و یا ایجاد مسمومیت در سطح وسیع را دارند^{۱۶} در زمره این تسلیحات قرار دارند.

در بیانیه کمیته بین‌المللی صلیب سرخ جهانی نیز آمده است: سلاح‌هایی که بنا به ماهیت خود و نحوه استفاده از آنها موجب آثار مخرب غیر قابل تفکیک می‌شوند.

آثار تخریبی این سلاح‌ها محدود به میدان جنگ و زمان جنگ نیست و افراد غیرنظامی را نیز مورد تهاجم و آسیب قرار می‌دهد.

بنابراین در تعریف سلاح‌های کشتار جمعی دو عنوان دخالت دارد: نخست قدرت تخریب زیاد و دوم عدم تفکیک و تبعیض.

۲.۳ خلع سلاح

هانس جی. مورگنتا (۱۹۰۴-۱۹۸۰)، نظریه‌پرداز امریکایی آلمانی تبار و استاد روابط بین‌الملل

و علوم سیاسی و پدر علم سیاست خارجی در نیمه دوم قرن بیستم، خلع سلاح را عبارت از کاهش یا برچیدن برخی از سلاح‌ها یا همه آن‌ها می‌داند، به‌منظور پایان دادن به رقابت و مسابقه تسلیحاتی که این رقابت می‌تواند تهدیدی علیه صلح و امنیت بین‌المللی باشد (مورگنتا، ۱۳۷۴: ۶۳۰).

۱.۲.۳ کنترل تسلیحات

اقداماتی که یک‌جانبه و یا به‌موجب توافق‌نامه‌های بین‌المللی با هدف کاهش خطر جنگ با استفاده از روش‌هایی هم‌چون خلع سلاح جزئی، ترتیبات امنیتی جهت جلوگیری از جنگ هسته‌ای، و تثبیت میزان نیروهای نظامی در بین دولت‌ها صورت می‌پذیرد. واژه‌های خلع سلاح و کنترل تسلیحات به جای یک‌دیگر به کار می‌روند، اما هدف کنترل تسلیحات کاهش و یا نابودی سلاح‌ها نیست، بلکه هدف آن تثبیت میزان نیروها و اعمال محدودیت بر ساخت و انباشت جنگ‌افزارهاست.

۳.۳ مفهوم‌سازی (conceptualization)

«مفهوم‌سازی» یعنی موقعیتی را در قالب فکری بیان کردن. از آن‌جا که متفکر کسی است که بتواند مسئله‌های دوران خود بلکه دغدغه‌های چند نسل را بشناسد و بیان کند، لذا یافتن مسئله عصر هر متفکر در نسبتی سه‌گانه قرار می‌گیرد: نخست درک خود (زیست‌بوم ذهنی و زبانی خود)؛^{۱۷} دوم درک سنت موجود و یا زیست تاریخی جامعه خود (زیست‌بوم ذهنی و زبانی جامعه خود)؛^{۱۸} و سوم واکاوی و درک اوضاع جهان پیرامون (زیست‌بوم ذهنی و زبانی جهان پیرامون).^{۱۹}

اندیشمندان در برابری جمع جبری میان این سه مؤلفه نخست کشف مسئله و سپس نظریه‌ای برای حل آن در قالب نظام‌واره تفکری را پیش‌نهاد می‌کنند. این روند را «مفهوم‌سازی» می‌نامیم. فقط ذهن انسان توان مفهوم‌سازی دارد، در مورد دیگر جانداران ای بسا چنین نباشد؛ زیرا این ویژگی شدیداً با زیانمند بودن انسان (انسان حیوان ناطق است) ارتباط دارد. انسان به ابزاری ارتباطی مجهز است که توان عملی نامحدودی برای او فراهم کرده است؛ از این رو می‌تواند «نوفهمی»، «نوگویی»، و «نونگاری» داشته باشد.

۴.۳ جایگاه صادرکننده اندیشه

جایگاه صادرکننده اندیشه و نظریه در گفتمان اسلامی می‌تواند در چهار نوع ارتباطی

مورد توجه قرار گیرد؛ به عنوان فقیه‌ی که فتوا صادر می‌کند، یا حاکم، یا نظریه‌پرداز اسلامی، و یا کارشناس؛ چراکه این جایگاه می‌تواند مقام افتا (فقیه) باشد و یا مقام رهبر سیاسی (صادرکننده حکم) و یا مقام کارشناسی (ارائه‌کننده نظر کارشناسانه) و یا مقام اندیشه‌ورزی و نظریه‌پردازی (نظریه‌پرداز اسلامی).

واژه فتوا از ریشه «فتو» و به معنای بیان حکم (قریشی، ۱۳۵۴: ج ۵، ۱۵۱) و آن چیزی است که فقیه بدان فتوا می‌دهد (ابن منظور، ۱۳۷۶: ج ۱۵، ۱۴۸). این واژه، که از پرکاربردترین کلمات در علم فقه به شمار می‌رود، مفهومی نزدیک به همان معنای لغوی دارد و به معنای خبر دادن از حکم کلی خداوند متعال در موضوعات کلی است که فقیه با بهره‌گیری از منابع چهارگانه شریعت اسلام دست به استنباط آن زده است (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۸۶).

۵.۳ حکم

حکم در لغت به معنای عدل و حلم است (صاحب بن عباد، ۱۴۱۴: ج ۲، ۳۸۷)، اما در اصطلاح فقهی در مقابل فتواست و به معنای دستوری است که از جانب حاکم و رهبر جامعه اسلامی بر اساس احکام کلی و فرامین شریعت اسلام و با در نظر گرفتن شرایط زمان و مکان صادر می‌شود. این دستور می‌تواند شامل همه افراد جامعه باشد و یا فقط شامل گروه خاصی شود که تشخیص آن نیز بر عهده حاکم شرع است.

۱.۵.۳ تفاوت‌های حکم و فتوا

از دیرباز این مفهوم مورد توجه فقیهانی هم‌چون شهید اول (ره) و صاحب جواهر (ره) بوده است، که می‌توان تفاوت میان این دو عنوان را در سه زمینه (جایگاه صادرکننده، موضوع، و مخاطبان) بیان کرد:

۱.۱.۵.۳ جایگاه حقوقی صدور

صاحب جواهر (ره)، در این باره می‌نویسد: «... ظاهر این است که در فتوا، مجتهد از حکم کلی شرعی که به کلیات تعلق گرفته است خبر می‌دهد، مانند قول به نجاست چیزی که با بول یا خمر، در تماس بوده است. ... و اما حکم فرمان اجرای حکم شرعی یا وضعی و یا موضوع آن دو در امری ویژه از سوی حاکم است و نه از جانب خداوند تبارک و تعالی». ^{۲۰} بر این اساس، مهم‌ترین تفاوت میان حکم و فتوا تفاوت در شخصیت حقوقی صادرکننده است. در صدور فتوا فقیه در مقام مستنبط حکم شرعی است که از روش رجوع

به منابع فقه اسلامی استنباط حکم می‌کند، اما در صدور حکم فقیه در مقام حاکم و قانون‌گذار جامعه اسلامی است که با درک ضرورت‌ها اقدام به صدور حکم می‌کند؛ از این رو، حاکم با صدور حکم مستقیماً اقدام به قانون‌گذاری می‌کند بدون این‌که آن را به منبع دیگری نسبت دهد (← رجحان، ۱۳۷۸: ۷۲)؛ در حالی که مفتی همانند یک خبره و متخصص اقدام به استنباط حکم شرعی کرده است. شهید اول (ره) تصریح می‌کند که هر دو (حکم و فتوا) دستور الاهی است.^{۲۱}

۲.۱.۵.۳ تفاوت در موضوع

موضوعات اجتماعی و یا عبادی

برخی از فقیهان امامیه حکم را فقط در مسائلی که با مصلحت دنیوی و اجتماعی ارتباط داشته باشد و یا در این باره قدمی برداشته و مورد نیاز باشد معتبر دانسته‌اند (← همان). این بدان معناست که حاکم هیچ‌گاه نمی‌تواند پیرامون عبادات حکمی صادر کند و در صورت صدور چنین حکمی نیز این دستور فاقد لزوم و ضرورت اجرایی خواهد بود. گرچه اگر موضوع عبادی عنوان «اجتماعی» نیز داشته باشد، قابلیت پذیرش حکم حاکم را دارد.^{۲۲}

کلی و جزئی بودن موضوع

از دیگر تفاوت‌های حکم و فتوا در این زمینه کلی و جزئی بودن موضوع هر یک است. موضوع در فتوای یک حکم شرعی به نحو کلی و شامل است و در حکم فقط در یک مورد و یا محدود به مکان و یا زمان خاص است. از این رو، حکم در واقع «تطبیق یک حکم شرعی کلی بر موردی خاص» است.

۳.۱.۵.۳ تفاوت در مخاطبان

تفاوت دیگر میان حکم و فتوا در شمول مخاطبان است. فتوا فقط شامل خود فقیه و مقلدان اوست، اما حکم نه فقط شامل مقلدان حاکم شرع بلکه بر تمامی دیگر مقلدان نیز لازم‌الاجراست.

۶.۳ متن و فرامتن فتوا

شرح یک متن بدون بررسی نقادانه آن ممکن نیست. یعنی بدون اطمینان از متن امکان شرح آن وجود ندارد.^{۲۳} اما معنای یک واژه یا متن نیز در گرو «شناخت فرامتن» است.^{۲۴} فهم فرامتن در شمار مهارت‌هایی است برای خوانش دقیق متن.

۱.۶.۳ بررسی متن فتوای رهبری

این نظریه فقهی در چهارچوب ارائه «نظریه اسلامی حقوق بین‌الملل عمومی» شکل گرفته است؛ لذا باید به دو پیش‌فرض توجه کرد: نخست این‌که نظریه اسلامی باید از چهار ویژگی عقل‌پذیری، عدل‌پذیری، فطرت‌پذیری، و عمل‌پذیری برخوردار باشد؛ البته ویژگی عقل‌پذیری در برخوردار بودن این نظریه‌ها از پشتوانه خرد جمعی عموم انسانی و بنای عقلا تحقق می‌یابد. دوم آن‌که نظریه اسلامی حقوق بین‌الملل عبارت است از مجموعه مقرراتی که شارع مقدس اسلام با هدف برقراری صلح، امنیت، و عدالت بین‌المللی برای به‌کارگیری در روابط بین‌الملل وضع کرده است؛ از این رو، جنگ و صلح، حقوق بشر، محیط زیست و بالطبع، تحریم سلاح‌های کشتار جمعی از جمله موضوعات اصلی حقوق بین‌الملل عمومی است.

بنابراین هدف حقوق بین‌الملل اسلامی، با توجه به این‌که اسلام خود را دین جهانی می‌داند، نه فقط اجرای مقررات اسلام در روابط میان دولت‌های اسلامی و سایر دولت‌هاست، بلکه تلاشی است برای اجرای آن مقررات در روابط سایر دولت‌ها؛ گرچه درباره حقوق بین‌الملل اسلامی دو دیدگاه وجود دارد:

برخی معتقدند در حال حاضر قواعد حاکم بر روابط بین‌المللی قواعد حقوق بین‌الملل عمومی است و قواعد حقوق اسلامی فقط برای کشورهای اسلامی لازم‌الاجراست؛ به همین دلیل، مناسب می‌دانند که عنوان «اسلام و حقوق بین‌الملل عمومی» برگزیده شود (بیگدلی، ۱۳۶۵: ۲۲۰). دیدگاه دوم این است که حقوق بین‌الملل اسلامی در واقع تکالیف دولت اسلامی است که باید در روابط خود با سایر دول اجرا کند و در واقع بر رابطه تابعین جوامع اسلامی از یک جهت و جوامع غیراسلامی از جهت دیگر، یا بین دولت اسلامی و دول غیراسلامی است (شبللی، ۱۹۸۷: ۱۷).

۲.۶.۳ متن فتوای رهبری

گرچه معظم له از سال ۱۳۸۷، که چالش هسته‌ای در روابط ایران و دیگر کشورها در حال شکل‌گیری بود، بارها موضوع تحریم سلاح‌های کشتار جمعی را مطرح کرده بود، اما در پیام به نخستین کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح و عدم اشاعه در فروردین ۱۳۹۰ بر تحریم انواع سلاح‌ها و چهارگام تولید، تکثیر، انباشت، و استفاده از آن تأکید کرد:

به اعتقاد ما افزون بر سلاح هسته‌ای، دیگر انواع سلاح‌های کشتار جمعی، نظیر سلاح شیمیایی و سلاح میکروبی نیز تهدیدی جدی علیه بشریت تلقی می‌شوند. ملت ایران که

خود قربانی کاربرد سلاح شیمیایی است، بیش از دیگر ملت‌ها خطر تولید و انباشت این گونه سلاح‌ها را حس می‌کند و آماده است همه امکانات خود را در مسیر مقابله با آن قرار دهد. ما کاربرد این سلاح‌ها را حرام و تلاش برای مصونیت بخشیدن انبای بشر از این بلای بزرگ را وظیفه همگان می‌دانیم.

این فتوا مبتنی است بر:

۱. اهداف تحکیم روابط دوستانه میان ملل جهان بر اساس احترام به اصل حقوق برابر انسان‌ها، حق حاکمیت ملت‌ها، و تلاش برای استحکام مبانی صلح و عدالت در سراسر جهان؛
۲. لزوم همکاری نهادهای بین‌المللی برای حل مشکلات جهانی و احترام به حقوق بشر و حق هم‌بستگی جهانی و امنیت انبای بشر؛
۳. دریغ نکردن تمام اعضای نهادهای بین‌المللی از دوری بر تهدید یک‌دیگر با توسل به زور و اظهار بیزاری از خشونت، جنگ‌های فرقه‌ای، تروریسم، تخریب و ...

۳.۶.۳ مبانی عقلی تحریم

چنان‌که گفته شد، ویژگی عقل‌پذیری نظریه‌های اسلامی معاصر در برخورداری آن‌ها از پشتوانه خرد جمعی عموم انسانی و بنای عقلاست. در زمینه مبانی عقلی تحریم سلاح‌ها نیز در بیانات معظم له تصریحاتی آمده است:

- وقتی از بمب هسته‌ای استفاده می‌کنند فقط دشمنان کشته نمی‌شوند، بلکه کسانی هم که دشمن نیستند کشته می‌شوند و این بر خلاف عقیده و روش ماست. بمب هسته‌ای خوب و بد و تر و خشک را با هم می‌سوزاند، کار نظام اسلامی نیست.^{۲۵}

- ملت ایران هم از لحاظ مبنای اسلامی و فکری با این جور تسلیحات مخالف است، هم از لحاظ تدبیر و عقلانیت مخالف است.^{۲۶}

- ملت ایران هم از لحاظ مبنای اسلامی و فکری با این جور تسلیحات مخالف است، هم از لحاظ تدبیر و عقلانیت مخالف است. تسلیحات هسته‌ای جز هزینه ایجاد و هزینه نگه‌داری هیچ فایده‌ای ندارد. تسلیحات هسته‌ای برای یک ملت قدرت نمی‌آورد؛ چون قابل اجرا و قابل استفاده نیست. آن کسانی که امروز بمب هسته‌ای دارند، خودشان خوب می‌دانند که اگر دست از پا خطا کنند و این سلاح هسته‌ای را به کار بیندازند، آن‌چنان دامن خودشان را خواهد گرفت، هم‌چنانی که یک روز تروریست‌ها را تقویت کردند، دامن خودشان را گرفت.^{۲۷}

- ما اصلاً، منطقی، و مبنائاً با سلاح‌های کشتار جمعی به این شکل موافق نیستیم. در زمان جنگ هم ما سلاح‌های میکروبی و شیمیایی را ممنوع دانستیم.^{۲۸}

- ملت ایران بارها اعلام کرده که ما دنبال سلاح هسته‌ای نیستیم؛ امروز هیچ ملت عاقلی و هیچ مسئولان عاقلی به دنبال تسلیحات هسته‌ای نمی‌روند.^{۲۹}

۴.۶.۳ مبانی نقلی تحریم

یکی از نتایج بینش قرآنی در این باره آن است که در استفاده از جهان و نعمت‌هایش نمی‌توان به گونه‌ای عمل کرد که با عدالت و مساوات ناسازگار باشد. فرایند صنعتی‌سازی هرگز نباید به تخریب جهان منتهی شود.

قرآن از نیکانی یاد می‌کند که در عین برخورداری از موهبت‌های فراوان و شکوهمند هرگز در اندیشه‌ی تهاجم و تخریب نبودند. «سلیمان (ع)»، «داود (ع)»، و «ذوالقرنین» نمونه‌های همین نیکان‌اند.

داود (ع) وارث سلیمان (ع) بود و از رهگذر تسلط بر آهن و برخورداری از شخصیت انقلابی و رهبری ملی قدرت عظیمی داشت. اما او این قدرت اعجازگر را در راه تهاجم و تخریب و ساخت سلاح‌های هجومی به کار نگرفت، بلکه آن را صرف ساختن زره کرد: «وَعَلَّمَنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ» (انبیاء: ۸۰) [و به او صنعت زره‌سازی برای شما آموختیم].

پس وی از این توان بی‌نظیر خداداد در راه دفاع بهره برد نه در مسیر هجوم. او رهبر یک انقلاب پیروز بود و از جنگ با «طالوت» سرافرازانه بیرون آمده بود، اما راه تهاجم و تخریب را در پیش نگرفت.

«ذوالقرنین» نیز چنین بود. بنا به گفته‌ی قرآن کریم وی از همه‌ی توانمندی‌های روزگار خویش، طبق افاضه‌ی الهی، بهره داشت.

«و آتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا» (کهف: ۸۴) [و از هر چیز رشته‌ای بدو دادیم]. با این حال، او برای مقابله با «یاجوج» و «مأجوج» فسادگر پیش‌نهاد سدسازی را پذیرفت و راه تخریب و تهاجم را انتخاب نکرد. پس از پایان سدسازی نیز از قدرت و اراده‌ی پروردگار غافل نماند و طریقه‌ی ناسپاسی پیشه نکرد بلکه گفت: «هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي» (کهف: ۹۸) [این رحمتی است از سوی پروردگارم].

قرآن کریم به ما می‌آموزد که در استفاده از نعمت‌های هستی راه درست را برگزینیم. چگونگی نگرش به رابطه‌ی انسان با جهان زیرساختی مهم برای تعیین حقوق و

تکالیف او به شمار می‌رود و در این میان باید به تفاوت‌های ژرف بینش قرآنی و بینش مادی عنایت ورزید (← جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۱۰۶-۱۰۹).

این تحریم از دیگر منابع دینی نیز برخوردار است که در آیات قرآن و احادیث معصومان و در قالب قواعد فقهی صورت یافته است که می‌توان به سه قاعده اشاره کرد:

۱.۴.۶.۳ قاعدهٔ وزر

در نظام کیفری اسلام، برابر قاعدهٔ وزر،^{۳۰} دامنهٔ مجازات نباید به بیش از مجرم کشیده شود؛ هیچ‌کس نباید به سبب گناه دیگری دچار کیفر (وزر) شود. دامنهٔ تخریب سلاح‌های کشتار جمعی نه فقط مجموعه‌ای وسیع از انسان‌ها را شامل است، بلکه مجموعهٔ گسترده‌ای از انسان‌ها را در ابعادی فرانسلی در بر می‌گیرد.

۲.۴.۶.۳ قاعدهٔ سعی بر فساد

پیام قرآن کریم دربارهٔ ناسپاسان زیست‌محیطی و فاقدان فرهنگ صیانت محیط زیست این چنین است: «ظهر الفساد فی البرِّ والبحر بما کسبت أیدی الناس لیذیقهم بعض الذی عملوا لعلهم یرجعون» (روم: ۴۱).

در آیات قبل به انفاق به فقرا و مستمندان^{۳۱} و دوری از رباخواری^{۳۲} توصیه شده است. در ادامه به قانون تأثیر‌کردار نیک و بد در هستی و نظام آفرینش پرداخته می‌شود؛ چراکه جهان آفرینش امانت‌الاهی در دست بشر است. روند صنایع تجربی نیز می‌بایست در جهت تأمین سعادت و سلامت تمام بشر حرکت کند؛ چنان‌که مکلف است حقوق طبیعی هر موجود، اعم از دریا و آبیان و هوا و پرندگان هوا و استنشاق‌کنندگان از آن و نیز هر پدیدهٔ طبیعی دیگر، را رعایت کند و هرگز به هلاکت نسل و حرث رضایت ندهد.

در اصول یادشده، که به‌طور پیوسته و وابسته در پی هم آمده‌اند، به حق بودن آفرینش و یا به باطل و بازیچه آفریده نشدن مخلوقات (← حجر: ۸۵؛ ابراهیم: ۱۹؛ انبیاء: ۱۶ و ۲۲) و موزون بودن عالم هستی و آفرینش جهان و انسان بر اساس توازن اشاره شده است.^{۳۳} بنابراین آدمی نباید عملی مرتکب شود که سبب بر هم خوردن این تعادل شود؛ زیرا هر چیز به اندازه است و تجاوز به توازن موجود سبب بر هم خوردن تعادل محیط خواهد شد (← رعد: ۸؛ اعلی: ۳؛ فرقان: ۲؛ قمر: ۴۹).

۳.۴.۶.۳ قاعدهٔ هلاک حرث و نسل

مطالعات راه‌بردی بیانگر آن است که انباشت سلاح‌های کشتار جمعی گامی به‌سوی

بهره‌گیری است و نخستین بهره‌گیری به گونه‌ای پیوسته و کنترل‌ناپذیر موجب شعله‌ور شدن آتش جنگ‌هایی است که منتهی به تخریب و فساد فراگیر در زمین خواهد شد. این تعبیر در قرآن کریم با واژه «هلاک حرث و نسل» مطرح شده است. مأخذ این قاعده آیه ۲۰۵ سوره بقره است. قرآن کریم در مقام توبیخ ناسازگاران با نظام آفرینش (= ناباوران و نابخردان و ناسپاسان) می‌گوید:

«وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ» (بقره: ۲۰۵)؛^{۳۴} «و چون والی و سرپرست کاری شود، و قدرت و ریاست یابد یا چون پشت کند و از نزد تو بازگردد، می‌کوشد تا در زمین تباهی کند و کشت و نسل (دام و نژاد) را نابود کند و خدا تباه‌کاری را دوست نمی‌دارد» (مجتبوی، ۱۳۷۲).

چون ارزش عامل به عمل است، هنگامی که فساد محبوب نباشد، مُفسد نیز محبوب نخواهد شد.^{۳۵} روشن است نه فقط اقدام (عمل) مخرب حرام است؛ بلکه سیاست‌گذاری و تلاش در جهت تخریب و هلاک انسان‌ها نیز، به منزله حرمت مقدمه عمل حرام، تحریم شده است.

بیانات رهبری

ما اعتقاد به بمب اتم و سلاح اتمی نداریم؛ دنبالش هم نخواهیم رفت. بر طبق مبانی اعتقادی و دینی ما، به کار بردن این‌گونه وسایل کشتار جمعی اصلاً ممنوع است، حرام است؛ این ضایع کردن حرث و نسل است که قرآن آن را ممنوع کرده است.^{۳۶}

ما اعتقاد به بمب اتم و سلاح اتمی نداریم؛ دنبالش هم نخواهیم رفت. بر طبق مبانی اعتقادی و دینی ما، به کار بردن این‌گونه وسایل کشتار جمعی اصلاً ممنوع است، حرام است؛ این، ضایع کردن حرث و نسل است که قرآن آن را ممنوع کرده؛ ما دنبال چیزی می‌رویم که قدرت‌های سلطه‌گر حقیقتاً از آن باید بترسند، الان از همان می‌ترسند و آن بیدار کردن روح حماسه و عزت اسلامی است در همه امت اسلام.^{۳۷}

۴.۴.۶.۳ قاعدهٔ اِثم

سلاح‌های هسته‌ای مصداق اِثم است، زیرا اگر گناه و زشتی در عملی از نفع و سود آن بیشتر و بزرگ‌تر باشد تحریم می‌شود و به‌وضوح روشن است که بهره از این سلاح‌ها گناهی بزرگ‌تر از نفع آن دارد. آیه «إِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا» (بقره: ۲۱۹) اگر چه در موضوع «خمر و میسر» است، اما در واقع قاعدهٔ عمومی و فراگیر در همهٔ موضوعات است که قابل تطبیق در هر موردی است که بزرگ‌تر بودن اِثم در آن احراز شود. دربارهٔ سلاح‌های کشتار جمعی تمام عقلای جهان بر فساد بزرگ آن اتفاق نظر دارند.^{۳۸}

بیانات رهبری

جمهوری اسلامی ایران استفاده از سلاح هسته‌ای و شیمیایی را گناهی بزرگ و نابخشودنی می‌داند.^{۳۹}

در مجموعه‌ای از بیانات رهبری این قواعد با عنوان «مخالفت با اصول اسلامی» تصریح شده است:

ما خواستار بمب اتم نیستیم و حتی با داشتن سلاح‌های شیمیایی مخالفیم. حتی زمانی که عراق ما را مورد حمله شیمیایی قرار می‌داد، اقدام به تولید سلاح‌های شیمیایی نکردیم. این مسائل با اصول ما موافق نیست.^{۴۰}

ما در پی سلاح هسته‌ای نیستیم و این مسئله را غربی‌ها به خوبی می‌دانند، زیرا دست‌یابی به سلاح هسته‌ای برخلاف منافع سیاسی و اقتصادی کشور و مخالف دستوره‌های دین اسلام است.^{۴۱}

جمهوری اسلامی ایران بارها اعلام کرده که از لحاظ شرعی و مبنایی با ساخت و کاربرد سلاح هسته‌ای مخالف است.^{۴۲}

ما به کارگیری سلاح هسته‌ای را با احکام اسلامی مخالف می‌دانیم؛ این را صریحاً بیان کرده‌ایم.^{۴۳} موضع جمهوری اسلامی ایران مبنی بر «ممنوعیت ساخت و به کارگیری سلاح اتمی» بر اساس اعتقادات دینی و نه برای خوشامد امریکا و کشورهای غربی است.^{۴۴}

ما نمی‌خواهیم سلاح هسته‌ای درست کنیم؛ نه به خاطر این‌که امریکا از این ناراحت می‌شود؛ عقیده خود ما این است. ما اعتقاد داریم که سلاح هسته‌ای جنایت بر بشریت است و نباید تولید شود؛ آنچه هم که در دنیا هست، باید محو شود و از بین برود؛ این عقیده ماست، به شما ربطی ندارد. اگر ما این عقیده را نداشتیم و تصمیم می‌گرفتیم سلاح هسته‌ای درست کنیم، هیچ قدرتی نمی‌توانست جلوی ما را بگیرد؛ هم‌چنان که در جاهای دیگر هم نتوانستند بگیرند: در هند نتوانستند، در پاکستان نتوانستند، در کره شمالی نتوانستند. امریکایی‌ها مخالف هم بودند، اما آن‌ها هم سلاح هسته‌ای درست کردند.^{۴۵}

۵.۶.۳ فرامتن فتوا

شرح یک متن بدون بررسی نقادانه آن ممکن نیست. یعنی بدون اطمینان از متن امکان شرح آن وجود ندارد.^{۴۶} معنای یک واژه یا متن نیز در گرو «شناخت فرامتن» است. فهم فرامتن در شمار مهارت‌هایی است برای خوانش دقیق متن.

این فتوا هم‌چون هر نظریه فقهی - حقوقی و یا حتی سیاست‌های منتخب ایران در

عرصه بین‌الملل محفوف به مفاهیم و شرایط دیگری غیر از زمینه آن است؛ از این رو، این فتوا در فضایی شکل گرفته است که جهان در کانون بحران قرار دارد:

۱. فتوای حرمت داشتن و استفاده از تسلیحات اتمی از سوی رهبر نظامی صادر شده است که ایران اسلامی تنها کشور قربانی سلاح‌های کشتار جمعی بوده است.^{۴۷}

۲. این فتوا در حالی صادر شده است که:

- هر روز و از هر سو گفته می‌شود: «همه گزینه‌ها روی میز است» ایران تهدید می‌شود،

- جنگ تجاری و مالی با انواع تحریم‌ها و جنگ سایبری با انواع بدافزارها علیه

ایران شروع شده است،

- چندین دانشمند هسته‌ای ایران ترور شده‌اند،

- چهارمین زیردریایی آلمانی کلاس دلفین به رژیم صهیونیستی صادر شده است،^{۴۸}

- ایران یک فروند هواپیمای بدون سرنشین امریکایی را به زمین نشانده است؛

۳. مسئله خشونت به صورت گسترده در جهان به ویژه جهان اسلام فراگیر شده است؛

۴. مذاکرات هسته‌ای نیازمند تقویت و صدور فتوا به نفع هیئت مذاکره‌کننده است؛

۵. حضور بین‌المللی ایران در سطح منطقه و جهان کم است؛

۶. جامعه بین‌المللی مایل است که ایران را در جهت تغییر تشویق کند و این نکته بسیار مهم

و درخور توجهی است که نباید نادیده گرفته شود. زمانی که ایران بانی چنین فتوای رهبری

می‌شود در واقع سعی کرده که تا حدودی تغییر و تعدیلاتی را در وضعیت خود ایجاد کند.

۱.۵.۶.۳ فهم زمینه متن فتوای رهبری

زمینه صدور این فتوا را در چند عنوان می‌توان یافت:

۱. اطمینان‌سازی در مسئله چرخه سوخت و غنی‌سازی؛

۲. تقویت جبهه حق در جبهه‌گیری‌های جهانی؛

۳. تبیین و منع از خلط مبحث میان فناوری هسته‌ای و سلاح هسته‌ای؛

۴. ضرورت صلح و امنیت بین‌المللی و خلع سلاح‌های کشتار جمعی به منزله ضرورتی

فوری و مطالبه‌ای همگانی.

۲.۵.۶.۳ شواهد بیانات

حرفی که امروز غربی‌ها درباره مسئله چرخه سوخت و غنی‌سازی به ما می‌زنند این

است: شما اطمینان دنیا را جلب کنید که نمی‌خواهید دنبال بمب اتم بروید. خودشان

هم می‌دانند که ما دنبال سلاح اتمی نیستیم؛ اما در مقام بحث و چانه‌زنی و مذاکره

حرف‌هایی می‌زنند، ولی تنها حرف آن‌ها که قابل قبول است این است که ما باید اطمینان‌سازی کنیم. ما هم گفته‌ایم اطمینان‌سازی می‌کنیم.^{۴۹}

جنگال تبلیغاتی، که از چند سال پیش در خصوص انرژی هسته‌ای ایران به راه افتاده و هم‌چنان ادامه دارد، نیز عصبانیت جبهه استکبار در این قضیه را نشان می‌دهد. دست‌یابی ایران به فناوری انرژی هسته‌ای اقدامی مؤثر در تقویت جبهه حق در جبهه‌گیری‌های جهانی است.^{۵۰}

بین فناوری هسته‌ای و سلاح هسته‌ای خلط مبحث می‌شود؛ حقیقت قضیه غیر از این‌هاست، در حالی که این دو ربطی به یکدیگر ندارند. سلاح هسته‌ای بر غنای بالای نود درصد اورانیوم و با تکنولوژی پیچیده متوقف است و کسی دنبالش خواهد رفت که انگیزه‌اش را داشته باشد. ما انگیزه‌اش را نداریم؛ ما احتیاجی به بمب هسته‌ای نداریم. ما تا امروز اگر بر دشمنان خودمان غلبه کرده‌ایم، با بمب هسته‌ای غلبه نکردیم.^{۵۱}

صلح و امنیت بین‌المللی از جمله مسائل حاد جهان امروز ماست و خلع سلاح‌های کشتار جمعی و فاجعه‌بار ضرورتی فوری و مطالبه‌ای همگانی است.^{۵۲}

۳.۵.۶.۳ رویکرد راه‌بردی در تحلیل فتوا

یکی از روش‌ها در تحلیل سیاسی الگوی مدیریت استراتژیک یا بررسی «SWOT»^{۵۳} است. در این مدل با شناسایی قوت‌ها و ضعف‌ها (تحلیل درونی)، فرصت‌ها و تهدیدها (تحلیل درونی) به ترسیم جدول ماتریس اتخاذ راه‌بردها و تعیین یکی از رویکردها و راه‌بردهای تهاجمی، تدافعی، رقابتی و یا محافظه‌کارانه اقدام می‌شود. از سوی دیگر، از عوامل مهم در ساخت و پرداخت یک فتوا و یا نظریه فقهی - حقوقی موضوع عنصر زمان و مکان است؛ چراکه نص دین «ثابت» است و فرازمانی و فرامکانی است.

این در حالی است که نص ثابت وظیفه دارد در محیطی پویا و متغیر کارکرد قطعی و معاصر داشته باشد و به عبارت دیگر، از قدرت پاسخ‌گویی به «پدیدارهای نوپیدا» برخوردار باشد؛ نوپدیدهایی که در عنصر زمان و مکان تنیده شده‌اند؛ بنابراین برای پاسخ‌گویی نیاز به نظام معنایی و دستگاه دانایی داریم که بتواند به پژوهشگر الگوی سنجش و قالب ذهنی دهد. در بیان امام (ره) آمده است:

زمان و مکان دو عنصر تعیین‌کننده در اجتهادند، مسئله‌ای که در قدیم دارای حکمی بوده است، به‌ظاهر همان مسئله در روابط حاکم بر سیاست و اجتماع و اقتصاد یک نظام ممکن است حکم جدیدی پیدا کند؛ بدان معنا که با شناخت دقیق روابط اقتصادی و اجتماعی و سیاسی همان موضوع اول که از نظر ظاهر با قدیم فرقی نکرده است واقعاً موضوع جدیدی شده است که قهراً حکم جدیدی می‌طلبد (امام خمینی، ۱۳۷۸: ج ۲۱، ۴۷).

در نتیجه، مفاهیم فقه هسته‌ای (سلاح‌های کشتار جمعی) در سه دسته سامان می‌گیرد:

۱. مفاهیم ناظر به موضوعات حقوق هسته‌ای (سلاح‌های کشتار جمعی)؛
۲. مفاهیم ناظر به نسبت میان موضوعات حقوق هسته‌ای (سلاح‌های کشتار جمعی) و ساختار آن‌ها؛
۳. مفاهیم ناظر به سمت و سوی تغییرات و بهینه‌سازی ساختارها در زمینه حقوق هسته‌ای (سلاح‌های کشتار جمعی).

احکام موجود در فقه رایج عمدتاً متوجه موضوعات است و احکام تناسبات و ساختارها و نیز تکامل و بهینه‌سازی ساختار، که جهت را تعیین می‌کند، مورد توجه قرار نمی‌گیرد. در حالی که مسئله ساختار و تناسب موضوع بحثی جدی و درخور تأمل است، چرا که موضوع ارتباط میان انسان‌ها سنگ بنای جامعه انسانی است و تقویت ارتباطات جامعه جدید را چنان از جوامع پیشین متمایز کرده است که برخی عصر نو را عصر ارتباطات خوانده‌اند و دقیقاً به همین دلیل امروز گفتمان حقوق و فقه هسته‌ای (سلاح‌های کشتار جمعی) در تمامی سطوح و لایه‌های اجتماع انسانی و به‌ویژه در مصادر تصمیم‌سازی بین‌المللی و مناطق مختلف جهان حضور یافته است.

در رویکرد راه‌بردی این فتوا حاوی فرصت‌ها و نفی‌کننده بسیاری از تهدیدهای جهانی است که در پی خود به انتخاب راه‌بردی ویژه منتهی شده است.

۴.۵.۶.۳ فرصت‌ها

فرصت‌ها به معنای وجود زمینه یا شانس مطلوب در محیط بیرونی برای فرد، سازمان، و یا کشوری است که با بهره‌برداری آن می‌توان به نتایج یا عواید درخور توجهی دست یافت. هم‌چنین فرصت‌ها شرایطی‌اند که به کشورها این توانایی را می‌دهد که با بهره‌گیری صحیح از آن‌ها اهداف ملی خود را کسب و تهدیدات را دفع کند.

- فتوا در بعد تحلیلی درصدد است تا خشونت و ناامنی جهانی را ریشه‌کن کند. از این رو، به این فتوا نباید در قالب تزئینی نگاه شود؛

- این فتوا تا حدودی موضع روحانی را تقویت می‌کند. بنابراین نیاز است که ما از پتانسیل‌های خود برای تقویت این فتوای رهبری استفاده کنیم؛

- فتوای رهبری پیام استراتژیک دارد و برای ایران فضای امنیتی مثبتی را ایجاد و خشونت و سلاح‌های کشتار جمعی را محکوم می‌کند؛

- چهره‌ای که از ایران، و به‌طور خاص در دوران ریاست جمهوری احمدی‌نژاد، ترسیم شده بود چهره‌ای خشن و جنگ‌طلب بود.

۵.۵.۶.۳ تهدیدها

تهدید هر اقدام و تحرک بالقوه و احتمال سیاسی، نظامی، اقتصادی، و فرهنگی است که موجودیت و اهداف حیاتی فرد، سازمان و یا کشور را با خطر مواجه کند و نیز مانعی است که ما را از رسیدن به هدف بازدارد و یا باعث کاهش سرعت ما در دستیابی به آن شود.

تهدید به حمله نظامی علیه ایران از سوی آمریکا و رژیم صهیونیستی پس از حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ آمریکا و ارجاع پرونده هسته‌ای ایران به شورای امنیت و تحریم‌ها^{۵۴} از جمله مهم‌ترین تهدیدات امنیتی ایران است. در همین زمینه می‌توان از پروژه خاورمیانه بزرگ و جنگ نرم علیه کشور نیز سخن گفت.

- چیزی که به یک نظام قدرت می‌دهد بمب اتم نیست. قدرت نظام اسلامی، که آمریکا و بقیه قدرت‌های عالم تا امروز نتوانسته‌اند و نخواهند توانست با آن مقابله کنند، قدرت ایمان نیروهای حزب‌الله است.^{۵۵}

- سلاح اتمی برای از بین بردن حکومت‌ها، سیستم‌ها، و رژیم‌ها نیست. سیستم‌ها و رژیم‌ها با سلاح اتمی از بین نمی‌روند. سلاح اتمی فقط می‌تواند انسان‌ها و سرزمین‌ها را نابود کند.^{۵۶}

- تعداد بمب‌های هسته‌ای شوروی سابق احتمالاً از تعداد بمب‌های هسته‌ای آمریکا بیش‌تر هم بود. شکست نخورد؟! پیروزی و شکست در صحنه‌های اساسی دنیا با این چیزها نیست.^{۵۷}

- سلاح هسته‌ای نه تأمین‌کننده امنیت و نه مایه تحکیم قدرت سیاسی است، بلکه تهدیدی برای این هر دو است. حوادث دهه ۱۹۹۰ نشان داد که داشتن این تسلیحات نمی‌تواند رژیمی مانند شوروی سابق را حفظ کند. امروز کشورهایی را می‌شناسیم که با داشتن بمب اتم در معرض امواج ناامنی‌های مهلک‌اند.^{۵۸}

۶.۵.۶.۳ استراتژی برگزیده

- برخی از دولت‌های هسته‌ای در سال‌های اخیر از «نظریه بازدارندگی» در مقابل سایر قدرت‌های هسته‌ای بر مبنای «نابودی تضمین‌شده متقابل» هم فراتر رفته‌اند تا جایی که در راه‌برد هسته‌ای این دولت‌ها بر «حفظ انتخاب هسته‌ای در برابر تهدیدات متعارف از سوی ناقضین معاهده عدم اشاعه» تأکید شده است، در حالی که بزرگ‌ترین ناقضین معاهده عدم اشاعه قدرت‌هایی‌اند که علاوه بر نقض تعهد خود در ماده ۶ معاهده برای خلع سلاح هسته‌ای، حتی در اشاعه عمودی و افقی این سلاح‌ها گوی سبقت را از دیگران ربوده و من جمله با کمک به تسلیح رژیم صهیونیستی به سلاح‌های هسته‌ای و حمایت از سیاست‌های آن رژیم در اشاعه واقعی این سلاح‌ها نقش مستقیم و مغایر تعهدات خود بر

مبنای ماده ۱ معاهده ایفا کرده و منطقه خاورمیانه و جهان را با تهدیدی جدی روبه‌رو کرده‌اند و در رأس این دولت‌ها رژیم زورگو و متجاوز ایالات متحده آمریکا است.^{۵۹}

«جمهوری اسلامی هرگز در پی تسلیحات هسته‌ای نیست، و نیز هرگز از حق ملت خود در استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای چشم‌پوشی نخواهد کرد. شعار ما "انرژی هسته‌ای برای همه و سلاح هسته‌ای برای هیچ‌کس" است».^{۶۰}

۷.۵.۶.۳ تبیین اقدامات ایران

در نگاه راه‌بردی و گزینش استراتژی ویژه، که حاصل صدور این نظریه فقهی - حقوقی است، نخبگان و مسئولان موظف به اقداماتی اساسی برای بهره‌گرفتن از فرصت‌های فراهم‌ساخته فتوای رهبری‌اند.

۱. ما موظفیم متن فتوای رهبری را بازتاب داخلی دهیم تا افکار عمومی با آن آشنا شوند. برای مفهوم‌سازی فتوای رهبری باید از استعداد‌های جامعه استفاده کنیم؛
۲. مخاطبان فتوای رهبری نخبگان، حقوق‌دانان، فقها و ... هستند که باید در بسته‌های معنایی تبیین و ترویج شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای نمونه متهم کردن ایران به ایجاد اختلال در روند صلح خاورمیانه و یا متهم کردن ایران به پناه دادن سران القاعده و مداخله و اعمال نفوذ در امور همسایگان شرقی و غربی.
۲. در پی این اتهام، اعمال فشار بر آژانس بین‌المللی انرژی اتمی و دولت‌های اروپایی برای ارجاع پرونده ایران به شورای امنیت و تحت فشار قرار دادن روسیه برای توقف همکاری‌های اتمی با ایران و تمدید تحریم‌ها و تلاش برای منزوی کردن ایران در معادلات امنیتی منطقه رخ داد.
۳. اتحادیه اروپا خواستار توقف و تعلیق تمامی فعالیت‌های هسته‌ای جمهوری اسلامی ایران بود که با عدم پذیرش این موضوع از سوی تهران روبه‌رو شد.
۴. از نظر برخی نااهم‌خوانی میان ره‌یافت‌های ایدئولوژیک و دین‌مدارانه و قرائت ویژه ایران درباره موضوعاتی نظیر حقوق بشر، تروریسم و بنیادگرایی، سلاح‌های کشتار جمعی، روند صلح خاورمیانه و نیز پافشاری بر دستیابی به انرژی هسته‌ای از عوامل اصلی تأثیرگذار بر چالش‌های سیاسی میان اتحادیه اروپایی و ایران بوده است. برخی نیز با تکیه بر جنبه‌های تاریخی، سیاسی، و امنیتی بر این امر تأکید دارند که با قطع مناسبات جمهوری اسلامی ایران و ایالات متحده، واشنگتن از طرق مختلف سعی کرده است تا با اعمال نفوذ بر اتحادیه اروپایی از توسعه روابط میان بروکسل و تهران جلوگیری کند. اما از میان دو نظریه فوق، به اعتقاد نگارنده، تعارضات هویتی - ایدئولوژیک

درباره موضوعات فیما بین دو طرف از جمله مهم‌ترین علل واگرایی در مقاطع مختلف بوده است. در این زمینه این نکته حائز اهمیت است که با توجه به خصومت سیاسی میان ایران و امریکا و نیز در دستور کار قرار گرفتن یک‌جانبه‌گرایی در سیاست خارجی این کشور و نیز با عنایت به این‌که رویکرد سیاست خارجی ایران مبتنی بر بهره‌گیری از توان سیاسی نیروی دوم در نظام بین‌الملل جهت کاهش فشارهای سیاسی هژمون است، باید عوامل تأثیرگذار بر واگرایی سیاسی میان جمهوری اسلامی ایران و اتحادیه اروپا بررسی شود؛ زیرا اتحادیه اروپایی جایگاه و نقش مهمی در نظام بین‌الملل و همچنین سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران دارد و شناخت و مطالعه این روابط در تنظیم و طراحی شایسته سیاست خارجی دو طرف می‌تواند مؤثر باشد.

5. Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT)

۶. این دسته گزارش‌های بالغ بر ۷۰۰۰ نفر در روز بازرسی عادی و بیش از یک‌صد بازرسی سرزده بوده است.

۷. سخنرانی باراک اوباما در آغاز نشست سالانه مجمع عمومی سازمان ملل: «اعتقاد دارم که اگر مسئله هسته‌ای ایران را حل کنیم، این امر می‌تواند گام بزرگی در مسیر دستیابی به رابطه‌ای متفاوت باشد. رابطه‌ای مبتنی بر منافع و احترام دوجانبه. فتوای آیت‌الله خامنه‌ای در تحریم سلاح اتمی و سخنان حسن روحانی و سخنان طرف‌های غربی می‌تواند مبنای دست یافتن به راه‌حل باشد. ما باید بتوانیم به راه‌حلی دست یابیم که به حقوق مردم ایران احترام گذارد و در عین حال به جهانیان اطمینان دهد که برنامه ایران صلح‌آمیز است. برای موفقیت‌آمیز بودن این مسیر، باید اظهارات آشتی‌جویانه با اقداماتی که شفاف و قابل ارزش‌گذاری اند توأم شود.

۸. کیستی و درک متفکر از خود بر مبنای دانش‌ها و تجارب زیست فردی قالب‌بندی می‌شود.

۹. درک سنت موجود و یا زیست‌بوم تاریخی جامعه نیز بر مدار ذهن و زبان جاری در جامعه صورت‌بندی می‌شود و در قالب سنت رونمایی می‌شود.

۱۰. درک اوضاع جهان پیرامونی هر متفکر به آرمان‌های هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه او برمی‌گردد و این‌که غایت جهان چیست و جهان‌های آدمیان در تنوع زبان و نژاد و ... چگونه در هم آمیخته می‌شوند و چگونه هم‌افقی حاصل می‌شود.

۱۱. نظریه اسلامی باید از چهار ویژگی عقل‌پذیری، عدل‌پذیری، فطرت‌پذیری، و عمل‌پذیری برخوردار باشد. ویژگی عقل‌پذیری این نظریه‌ها در برخورداری از پشتوانه خرد جمعی عموم انسانی و بنای عقلا ظهور می‌کند.

۱۲. نظریه اسلامی حقوق بین‌الملل عبارت است از: مجموعه مقرراتی که شارع مقدس اسلام با هدف برقراری صلح و امنیت و عدالت بین‌المللی، برای اجرا در روابط بین‌الملل وضع کرده است و از این رو، جنگ و صلح، حقوق بشر، محیط زیست و بالتبع، تحریم سلاح‌های کشتار جمعی از موضوعات اصلی حقوق بین‌الملل عمومی است.

۱۳. تبیین مواضع و دیدگاه‌های سایر ادیان در این موضوع نشان دهنده آن خواهد بود که دفاع از حرمت تولید و به‌کارگیری سلاح‌های کشتار جمعی فقط از سوی شیعیان و ایرانیان مطرح نیست، بلکه در سایر مذاهب اسلامی و دیگر ادیان الهی نیز این موضوع مطرح است.
۱۴. «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ».
۱۵. «وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقْتُلُوهُمْ».
۱۶. این عنوان شامل انواع سلاح‌های شیمیایی، میکروبی، هسته‌ای، رادیواکتیو و ... می‌شود.
۱۷. کیستی و درک متفکر از خود، بر مبنای دانش‌ها و تجارب زیست فردی قالب‌بندی می‌شود.
۱۸. درک سنت موجود و یا زیست‌بوم تاریخی جامعه نیز بر مدار ذهن و زبان جاری در جامعه صورت‌بندی می‌شود و در قالب سنت رونمایی می‌شود.
۱۹. درک اوضاع جهان پیرامونی هر متفکر به آرمان‌های هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه او برمی‌گردد و این‌که غایت جهان چیست و جهان‌های آدمیان در تنوع زبان و نژاد و ... چگونه در هم آمیخته می‌شوند و چگونه هم‌افقی حاصل می‌شود.
۲۰. «... الظاهر ان المراد بالاولی (فتوا) الاخبار عن الله تعالی بحکم شرعی متعلق بکلی کالقول بنجاسه ملاقی البول او الخمر ... واما الحكم فهو انشاء انفاذ من الحاكم لا منه تعالی لحکم شرعی او وضعی او موضوعی فی شیء مخصوص» (نجفی، ۱۴۱۲: ج ۴۰، ۱۰۰).
۲۱. ان کلا منهما {الفتوی و الحکم} اخبار عن حکم الله تعالی (شهید اول، بی‌تا: ج ۱، ۳۲۰).
۲۲. این‌گونه موارد از جمله نقاط تلاقی حکم و فتوا در موضوع است. حکم امام خمینی (ره) مبنی بر ممنوعیت سفر حج در برهه‌ای از زمان از این جمله است.
۲۳. در قدیم نیز ابتدا متن را تصحیح و سپس ترجمه می‌کردند. پس ابتدا باید از صحت متن اطمینان حاصل کرد، بعد آن را شرح داد.
۲۴. برای نمونه فرامتن در شاهنامه «جهان اساطیری» است. به بیان دیگر، شاهنامه مثل کلیتی است که بخش عمده آن فرامتن است که باعث می‌شود مصحح پیش از رویارویی با متن به شناخت دنیای اساطیر و مفاهیم مختلف بپردازد.
۲۵. سخنرانی در دیدار با کارشناسان جهاد دانشگاهی (۱۳۸۳/۴/۱).
۲۶. سخنرانی در حرم امام راحل (۱۳۸۵/۳/۱۴).
۲۷. سخنرانی در حرم امام راحل (۱۳۸۷/۳/۱۴).
۲۸. سخنرانی در دیدار با کارگزاران نظام (۱۳۸۲/۵/۱۵).
۲۹. سخنرانی در دیدار با پرستاران (۱۳۸۹/۲/۱).
۳۰. «و لا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (إسراء: ۱۵).
۳۱. «فَاتِذَا الْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَالْمِسْكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ ذَلِكَ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (روم: ۴۱).

۳۲. «وَمَا آتَيْتُمْ مِّن رَّبًّا لَّيْرُبُو فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرُبُو عِنْدَ اللَّهِ وَمَا آتَيْتُمْ مِّن زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ» (روم: ۳۹)
۳۳. «و زمین را گسترانیدیم و در آن کوه‌های استوار افکندیم و از هر چیز متناسب و سنجیده‌ای در آن رویانیدیم» (حجر: ۱۹).
۳۴. این آیات درباره «اخنس بن شریق» نازل شده که مردی زیبا و خوش‌زبان بود و تظاهر به دوستی با پیامبر (ص) می‌کرد و خود را مسلمان جلوه می‌داد و سوگند می‌خورد که آن حضرت را دوست دارد و به خدا ایمان آورده است. پیامبر (ص) هم که مأمور به ظاهر بود با او گرم می‌گرفت و او را مورد محبت قرار می‌داد، ولی او در باطن مرد منافقی بود. در ماجرای زراعت بعضی مسلمانان را آتش زد و چهارپایان آنان را کشت و به این ترتیب پرده از روی کار او برداشته شد (← طبرسی، ۱۳۸۰).
۳۵. ← جوادی آملی، پیام به سمینار محیط زیست، دین و فرهنگ.
۳۶. دیدار با مدیر کل آژانس بین‌المللی انرژی اتمی (۱۳۸۶/۱۰/۲۲).
۳۷. سخنرانی در دیدار با پرسنل ناوشکن جماران (۱۳۸۸/۱۱/۳۰).
۳۸. برگرفته از مقاله حجة الاسلام احمد مبلغی، ارائه شده به کنفرانس بین‌المللی خلع سلاح و عدم اشاعه.
۳۹. سخنرانی معظم له در شانزدهمین اجلاس سران جنبش عدم تعهد (۱۳۹۱/۸/۹).
۴۰. سخنرانی معظم له در دیدار با مردم مشهد (۱۳۸۲/۱/۱).
۴۱. دیدار معظم له با رئیس جمهور تاجیکستان (۱۳۸۴/۱۰/۲۸).
۴۲. سخنرانی معظم له در شانزدهمین اجلاس سران جنبش عدم تعهد در تهران (۱۳۹۱/۶/۹).
۴۳. سخنرانی معظم له در حرم امام راحل (۱۳۸۵/۳/۱۴).
۴۴. سخنرانی معظم له در شانزدهمین اجلاس سران جنبش عدم تعهد (۱۳۹۱/۶/۹).
۴۵. بیانات رهبری در دیدار مردم آذربایجان (۱۳۹۱/۱۱/۲۸).
۴۶. در قدیم نیز ابتدا متن را تصحیح و سپس ترجمه می‌کردند. پس ابتدا باید از صحت متن اطمینان حاصل کرد، بعد آن را شرح داد.
۴۷. صدام در طی جنگ تحمیلی از سلاح شیمیایی علیه نظامیان و غیرنظامیان ایران استفاده کرد. پرونده حمله شیمیایی صدام به سردشت هنوز مفتوح است. ایران چه در دوره جنگ و چه پس از آن هرگز به سلاح شیمیایی متوسل نشده است و در بحث خلع سلاح شیمیایی از کشورهای پیش‌رو و مترقی است.
۴۸. این زیردریایی‌ها تهاجمی و قادر به حمل سلاح اتمی اند و رایگان در اختیار اسرائیل قرار گرفته‌اند. گفته شده است که تأمین مالی این چهار زیردریایی از سوی شرکت‌های آلمانی انجام شده است. روشن است آلمان عضو گروه ۱+۵ است که با ایران مذاکره هسته‌ای دارند.

۴۹. سخنرانی معظم له در دیدار با مسئولان وزارت امور خارجه (۱۳۸۳/۵/۲۵).
۵۰. دیدار معظم له با رئیس جمهور ونزوئلا (۱۳۸۸/۱/۱۵).
۵۱. سخنرانی معظم له در دیدار با هیئت علمی و کارشناسان جهاد دانشگاهی (۱۳۸۳/۴/۱).
۵۲. سخنرانی معظم له در شانزدهمین اجلاس سران جنبش عدم تعهد در تهران (۱۳۹۱/۶/۹).
53. Strong, Wiknes, Oprchoity, Traet
۵۴. بر اساس فصل ششم، شورای امنیت مکانیزم مسالمت آمیز و نیز بر اساس فصل هفتم مکانیزم های نیمه سخت (تحریم های همه جانبه اقتصادی و سخت (حمله نظامی)) را می تواند عمل کند.
۵۵. سخنرانی معظم له در دیدار با نظامیان (۱۳۷۱/۴/۲۲).
۵۶. سخنرانی معظم له در دیدار با کارگزاران نظام (۱۳۸۴/۸/۸).
۵۷. سخنرانی معظم له در دیدار با هیئت علمی و کارشناسان جهاد دانشگاهی (۱۳۸۳/۴/۱).
۵۸. سخنرانی معظم له در شانزدهمین اجلاس سران جنبش عدم تعهد (۱۳۹۱/۶/۹).
۵۹. سخنرانی معظم له در دیدار با خانواده ایثارگران (۱۳۸۹/۷/۲۸).
۶۰. سخنرانی معظم له در شانزدهمین اجلاس سران جنبش عدم تعهد در تهران (۱۳۹۱/۶/۹).

منابع

- ابراهیم زاده، عبدالله (۱۳۸۵). حاکمیت دینی، قم: زمزم هدایت.
- ابن منظور (۱۳۷۶ق). لسان العرب، بیروت: دار صادر.
- ابوعید، عارف خلیل (۱۳۹۱). روابط بین الملل در فقه اسلامی، برگردان از سید عدنان محقق، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق (ع).
- ابوعید، عارف خلیل (۲۰۰۷). العلاقات الدولية في الفقه الإسلامي، اردن: دارالفنایس.
- امام خمینی (قده) (۱۳۷۸). صحیفه نور، تهران: مؤسسه چاپ و نشر آثار امام خمینی (ره).
- برگرفته از مقاله حجة الاسلام احمد مبلغی، ارائه شده به کنفرانس بین المللی خلع سلاح و عدم اشاعه.
- جمشیدی، محمدحسین (۱۳۸۹). مبانی اندیشه نظامی در اسلام، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۶). منزلت عقل در هندسه معرفت، قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). روابط بین الملل در اسلام، قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. پیام به سمینار محیط زیست دین و فرهنگ.
- حمدان، محمد (۲۰۱۲). الاسلام والقانون الدولي الانساني: دراسات مقارنة، بیروت: مرکز الحضارة لتنمية الفكر الاسلامی.
- رجحان، سعید (۱۳۷۸). فتوی و مکانیسم آن، تهران: سوره مهر.

- رحمانی، محمد (۱۳۸۹). «منع استفاده از سلاح های کشتار جمعی از نگاه مذاهب»، فصلنامه طلوع، س ۹، ش ۳۳.
- روحانی، حسن (۱۳۹۰). «دین و روابط بین الملل؛ پارادوکس ها و ضرورت ها»، دین و روابط بین الملل، زیر نظر دکتر محمود واعظی، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- ساعده، نادر (۱۳۸۴). تأملی بر «اصل رضائی بودن پذیرش معاهدات» در آیین تحولات بین المللی خلع سلاح و کنترل تسلیحات، مجله حقوقی، نشریه دفتر حقوقی بین المللی جمهوری اسلامی ایران، ش ۳۲.
- شبلی، احمد (۱۹۸۷). العلاقات الدولية في الفكر الاسلامي، مكتبة النهضة المصرية.
- صاحب بن عباد (۱۴۱۴ق). المحيط في اللغة، ج ۲، بیروت: عالم الكتاب.
- ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۶۵). اسلام و حقوق بین الملل عمومی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۸۰). مجمع البیان، تهران: فراهانی.
- عظیمی شوشتری، عباس علی (۱۳۷۸). حقوق قراردادهای بین المللی در اسلام، قم: پژوهشکده فقه و حقوق، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- علی خانی، علی اکبر (۱۳۹۰). «مبانی و اصول روابط بین الملل در اسلام»، فصلنامه پژوهش های روابط بین الملل، دوره نخست، ش ۱.
- عمید زنجانی، عباس علی (۱۳۸۸). فقه سیاسی؛ حقوق معاهدات بین المللی و دیپلماسی در اسلام، تهران: سمت.
- فیرحی، داود (۱۳۸۷). «مفهوم جنگ و اخلاق نظامی در اسلام شیعی»، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۸، ش ۱.
- فیرحی، داود (۱۳۹۱). فقه و سیاست در ایران معاصر؛ فقه سیاسی و فقه مشروطه، تهران: نشر نی.
- قریشی، علی اکبر (۱۳۵۴). قاموس قرآن، ج ۵، تهران.
- مجتبوی، جلال الدین (۱۳۷۲). ترجمه قرآن کریم، تهران: حکمت.
- محمد بن مکی (شهید اول) (بی تا). القواعد والفوائد، ج ۲، قم: مکتبه المفید.
- مقاله حجة الاسلام و المسلمین فاضل لنکرانی (۱۳۹۲). ارائه شده به همایش فقه هسته ای، تهران.
- ممتاز، جمشید (۱۳۹۰). حقوق بین الملل سلاح های کشتار جمعی، ترجمه امیر حسین رنجبریان، تهران: نشر میزان.
- نجفی، محمد حسن (۱۴۱۲ق). جواهر الکلام، ۴۴ ج، بیروت: دارالحياء التراث العربی.
- نکونام، جعفر (۱۳۸۶). روش تحقیق با تأکید بر علوم اسلامی؛ ویژه دوره های تحصیلات تکمیلی، قم: انتشارات دانشگاه قم.
- هانس جی. مورگنتا (۱۳۷۴). سیاست میان ملت ها، ترجمه حمیرا مشیرزاده، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی.